

Smrt a péče na konci života pohledem studentů

Death and End-of-life Care from the Perspective of Students of Nursing

Petr Snopek

Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně, Fakulta humanitních studií, Ústav zdravotnických věd

<https://doi.org/10.54937/zs.2022.14.1.48-52>**Abstrakt**

Studenti ošetrovatelství jsou během teoretické výuky připravováni na péči o umírající, reálné setkání je však vždy silnou zátěžovou situací. Vzhledem ke skutečnosti, že vědomostní základna a dovednosti potřebné pro poskytování péče umírajícímu pacientovi se utvářejí již během kvalifikačního studia, je důležité analyzovat názory studentů ošetrovatelství na péči na konci života. Cílem šetření bylo zjistit mínění studentů ošetrovatelství realizujících klinickou praxi o smrti, umírání a péči na konci života. Pro analýzu získaných dat byla použita metoda obsahové analýzy dat získaných v rámci supervize (focus groups) během klinické praxe studentů ošetrovatelství. Analýzou dat bylo identifikováno několik témat (smrt, studenti s umírajícími, studenti sami se sebou aj.) a kategorií jako například strach, realita života, nový začátek, podpora rodiny, komunikace, profesní a osobní růst aj. Získané výsledky jsou využívány za účelem zkvalitnění kvalifikačního vzdělávání studentů ošetrovatelství.

Klíčová slova: Student. Ošetrovatelství. Smrt. Umírání. Péče na konci života.

Abstract

The students of nursing are being prepared for the care of the dying during the theoretical part of their studies. However, a real encounter with death always presents a strong emotional experience. Given the fact that the knowledge base and skills needed to provide care to a dying patient are formed and acquired already during studies, it is necessary to analyse the views of nursing students on end-of-life care. The aim of the survey was to determine the views of nursing students in clinical practice on death, dying and end-of-life care. The method of content analysis was implemented to analyse the data obtained during supervision of nursing students doing their clinical practice. The analysis of the data identified several topics (death, students with the dying, students with themselves, etc.) and categories such as fear, the reality of life, new beginning, family support, communication, professional and personal growth, etc. The results obtained are being used to improve the education of students of nursing.

Key words: Student. Nursing. Death. Dying. End - of - life care.

Úvod a teoretická východiska

Smrt je jedním z nejintenzivnějších emocionálních zážitků, se kterými se lidé setkávají bez ohledu na jejich kulturní či náboženské přesvědčení. Pravděpodobně každý z nás se v určité fázi svého života ocitne v situaci, kdy je svědkem toho, jak někdo umírá. Podle českého statistického úřadu v roce 2020 zemřelo v České republice 129 300 osob [1]. Rovněž v důsledku změn demografických vlastností společnosti a zvyšujícímu se výskytu nepřenositelných nemocí narůstá počet osob vyžadující péči v poslední etapě života. Nejen z těchto důvodů se péče o umírající pacienty a jejich blízké stala důležitou dovedností pro ošetrovatelské profese. Paliativní péče v procesu poskytování péče umírajícímu pacientovi by měla být prioritou nejen pro sestry, ale i pro celý zdravotnický tým s cílem zmírnit bolest a utrpení a také zlepšit kvalitu života pacienta [2]. V současnosti se paliativní péče považuje za jednu z prioritních oblastí rozvoje zdravotnictví. Souvisí to s prodlužováním věku dožití, jakož i stoupající incidencí onkologických a chronických onemocnění [3].

Westwood a Brown uvádí, že smrt nenastává jen ve stáří, ale může nastat kdykoli a že každé úmrtí je jedinečné. Smrt může být rovněž náhlá a může se objevit v jakémkoli prostředí [14].

Přestože jsou studenti ošetrovatelství během teoretické výuky připravováni na péči o umírající, reálné setkání je vždy silnou zátěžovou situací. Získané informace o tomto tématu nemusejí být tak rozsáhlé, aby byli studenti vybaveni dostatečnými informacemi a akceptovali, co je čeká. Někteří, zvláště ti, kteří absolvovali jinou, než zdravotnickou zaměřenou střední školu se poprvé setkají se smrtí člověka v tvrdé realitě. Jiní, kteří

ji již zažili, vidí odlišný způsob péče o zemřelého. Studenti nevidí pouze samotnou smrt, prázdnotu a fakt smrtelnosti. Často si uvědomují, že někdo z jejich blízkých je stejně starý jako právě zemřelý a spojují si různá fakta se svými blízkými. Přemýšlí o tom, co kdyby jejich blízcí také takto umírali. Vidí utrpení před a po smrti pacienta. Vidí, co umírání doprovázelo a vše co následovalo po úmrtí pacienta. V případech přítomnosti pozůstalých také jejich reakce a prožívání emocí. Vnímají komunikaci personálu ale i jejich reakce a chování [15].

Péče poskytována v posledních fázích života je spojena s mnoha stresujícími faktory. Zdravotníci a studenti ošetrovatelských studijních programů se setkávají s obtížemi při řešení otázek smrti a umírání a při poskytování péče umírajícím pacientům se cítí nepříjemně. Takové problémy negativně ovlivňují jejich postoj k péči o umírající pacienty a jejich rodiny [4]. Postoj poskytovatelů ošetrovatelské péče ke smrti může mít také významný vliv na postoje a na kvalitu paliativní péče, kterou budou jednou poskytovat budoucí zdravotníci umírajícím pacientům a jejich rodinám [5].

Podle rešerše dostupných relevantních zdrojů studenti ošetrovatelství konstatovali, že informace, které získali o paliativní péči, nebyly v rámci jejich pregraduálního ošetrovatelského vzdělávání dostatečné. Pociťovali nedostatky v podpoře a poskytování péče umírajícímu pacientovi a jeho rodinám, a měli negativní pocity při poskytování péče na konci života [6;7].

Zkoumání mínění studentů ošetrovatelství o smrti a problémech souvisejících s péčí na konci života je zásadní proto, aby mohli

být během pregraduálního vzdělávání lépe vybaveni znalostmi a dovednostmi, které jim zlepší jejich psychickou a duchovní adaptaci během studia i klinické praxe a následně zlepšit kvalitu péče po ukončení jejich studia.

Cíl

Hlavním cílem deskriptivní studie bylo analyzovat mínění studentů, připravujících se na povolání všeobecné sestry o smrti a péči o pacienty na konci života.

Metodika

Celý realizovaný výzkum byl rozsáhlejšího charakteru, tento článek seznamuje pouze s některými vybranými dílčími výsledky. Výzkum byl realizován kvalitativní formou, technikou focus groups, jichž se v šesti skupinách účastnilo 67 studentů, z toho pět mužů, v období 2019 – 2022. Všichni účastníci byli v době realizace výzkumu studenty 2. a 3. ročníku, připravující se na povolání všeobecné sestry v prezenční formě studia. Všichni účastníci tak měli minimálně 1 rok klinické praxe. Rozhovory v rámci focus groups byly realizovány v rozmezí cca 45 – 90 minut.

Pro analýzu získaných dat byla použita metoda obsahové analýzy. Každé skupině bylo přiděleno číslo protokolu. Získaná data kvalitativního výzkumného šetření byla zpracována na základě analýzy pomocí otevřeného a tematického kódování a kategorizace. Přepisy byly opakovaně čteny, segmentovány, opatřovány poznámkami s hledáním významné souvislosti. Poté byla tato témata i kategorie diskutována s experty na ošetrovatelskou péči.

Analýza výzkumných dat

V této studii, bylo zkoumáno mínění studentů ošetrovatelství o smrti a péči o pacienta na konci života. Byla identifikována tato níže uvedená témata a kategorie. Vzhledem k rozsahu studie a omezeným možnostem prezentace získaných výsledků jsou níže prezentována pouze vybraná identifikovaná témata a kategorie viz *Tabulka 1*. Některé kategorie se v identifikovaných tématech opakují.

Tabulka 1 Mínění studentů o smrti a péči (vlastní zdroj)

témata	kategorie
smrt	konec strach realita života nový začátek
studenti a umírající pacienti	kommunikace s umírajícím pacientem péče o pacienta
studenti a pozůstalí	podpora blízkých pacienta kommunikace s blízkými pacienta
studenti sami se sebou	Profesní/osobní růst etická dilemata

Konec

Nejfrekventovanějším pojmem, který účastníci studie zdůrazňovali, bylo, že smrt je konec.

„Bojím se, že nic není, že to bude opravdu definitivní konec.“

„A bylo to, více už nic nebude.“

„Když někdo zemře, všechno skončí.“

„Bylo mi do breku, uvědomila jsem si, že už je opravdu konec.“

„Beru to tak že už nic nebude, a když nic nebude, není co řešit.“

„Nevěřím na nebe, peklo, převtělování a nic podobného. Podle mě, po smrti je konec.“

„Nedokážu si představit, že jednou už se neprobudím, neotevřu oči, nevidím světlo, že prostě bude konec.“

„Světlo života už prostě navždy zhasne a nikdy se znovu nerozsvítí.“

„Když jsem přišla na pokoj, šel se pacient umýt do koupelny, jen co jsem mu položila léky na stolek, uslyšela jsem ránu. Přiběhla jsem do koupelny a pacient ležel na zemi. Začali jsme s resuscitací ale bezúspěšně, během pár okamžiků byl konec.“

Strach

Smrt a pohled na ni se jak dobově, tak teritoriálně liší. Záleží na mnoha aspektech. Kde a jak je člověk vychováván. V jaké rodině, v jaké společnosti. Každý život je vymezen zrodem a smrtí. Zatímco zrození člověka bývá obvykle oslavováno, smrt je okamžikem, kterého se většina z nás bojí. Účastníci často zmiňovali pocit strachu.

„Bojím se toho, že bude konec, nebudu se svými milovanými a oni tu budou beze mě. Doufám, že umřu bez bolestí a ve stáří.“

„Nebojím se smrti, bojím se umírání.“

„Nebylo nikde místo, ležela na chodbě. Bojím se, že tak dopadnu i já“

„Neumím si představit, co je po smrti a jestli už dál nic není.“

„Tělo je bledé a studené. Je to nepopsatelný zážitek, necítit

„život“ ve druhém člověku.“

Realita života

V oblasti umírání měli naši předkové nespornou výhodu. Rození i umírání bylo v poměrně ještě nedávné minulosti mnohem spíše chápáno jako přirozená součást životního cyklu. Studenti si uvědomovali, že smrt je realita, stejně jako život. Ačkoliv je smrt popisována jako přirozený proces životního cyklu a nevyhnutelná realita života, je typicky jednou z nejbolestivějších zkušeností.

„Jednou tu budu ležet i já.“

„Divný pocit, ale realita, ještě před chvílkou to byl živý člověk se svými pocity, myšlenkami apod., a pak už jsme ho balily do černého pytle.“

„Je to smutné, ale je to bohužel život.“

Nový začátek

Podstatná část studentů vnímala smrt jako začátek něčeho nového. Tito studenti potvrdili, že toto vnímání smrti pramení v jejich víře.

„Vždy jsem si myslela, že po životě už nic není, a jsou to jen výplody, ale poslední roky se mi stalo několik věcí, které mě donutily se zamyslet, že je něco mezi nebem a zemí“

„A taky si říkám, že možná něco opravdu je, že to může být i začátek“

„Smrti se nebojím, a to vůbec, protože buď je konečná, pak mi

to bude fuk, nebo možná není konečná a začne něco mnohem krásnějšího a lepšího.“

„Po smrti existuje duchovní život, duše má i svůj zrak“

„Být člověkem je jen jeden level“

Podpora blízkých pacienta

Komunikace s blízkými pacienta

Někteří studenti reflektovali převládající způsob péče, který upřednostňuje „technicko-vědeckou“ péči, která není založena na významnějším uspokojování psychosociálních potřeb člověka. Říkali, že péče o duševní a duchovní utrpení příbuzných byla téměř vždy zanedbávána.

„Zvláštní pocit z kontaktu s tělem mrtvého pacienta, o kterého jsem dříve pečovala. Přemýšlení o tom, jak moc bude asi daný pacient chybět své rodině.“

„Když jsme resuscitovali pacienta, zůstala manželka na chodbě před pokojem, byla to moc smutná situace“

„Když jsem vyšla ven z pokoje a viděla tam jeho matku, nedokázala jsem ani pozdravit.“

„Při předávání věci pozůstalým jsem byla velmi smutná“

„Bála jsem se, že nebudu schopná nic říct“

Profesní/osobní růst

Péče o umírající prospěla studentům v řešení těchto klinických situacích jak v profesním tak osobním rozvoji.

„Poprvé to bylo nejhorší.“

„Medicína má své limity, je potřeba to brát v potaz.“

„Je důležité umět lidem pomáhat i v umírání. Neumím to, ale zkušenost už mám, což vítám.“

Etická dilemata

Velkým etickým dilematem byla pro účastníky studie neuctivá péče zdravotníků o tělo zemřelého pacienta. Třetina studentů se s touto situací vyrovnává tak, že zdravotníky nekonfrontují přímo.

„Viděla jsem, jak ho tahá.“

„Bylo mi do breku, odešla jsem na záchod.“

„Řekla mně ať se s tím tak nemazlím (péče o mrtvé tělo), že není čas.“

„Dávám si otázku říkat/neříkat pravdu?“

Diskuze

Smrt je fenomén, který má biologické, psychologické, sociální a kulturní rozměry. Všechny tyto faktory tedy přímo či nepřímo ovlivňují způsob, jakým vnímáme smrt. Vnímání smrti prochází transformací, protože lidé získávají různé životní zkušenosti už od dětství. V tomto ohledu můžeme vnímat mínění studentů o smrti jako odraz jejich kultury, prostředí, přesvědčení a zkušeností, které je náchylné ke změnám [8].

Relevantní literatura a zdroje uvádějí, že chování, které sestry projevují při poskytování péče umírajícímu pacientovi, může být spojeno se zkušenostmi, vnímáním a emocemi sester [9]. Zjištění, získaná v naší realizované studii, která analyzovala mínění studentů ošetřovatelství o smrti a péči na konci života, zbyla rozříděna do čtyř témat (smrt, studenti a umírající pacienti, studenti a pozůstalí, studenti sami sebou) a několik kategorií (konec, strach, realita života, komunikace, podpora rodiny, profesní a osobní růst, aj.), které byly odvozeny z toho, jak účastníci vnímali v okamžiku diskuze smrt.

Studenti uváděli, že péče na konci života a ztráta blízkých je pro pozůstalé velmi náročná a považovali za smysluplné integrovat péči o rodiny umírajícího pacienta do povinností sester. Někteří studenti byli svědky předstírání štěstí před pacientem, zatímco uvnitř sebe skrývali smutek a krutou pravdu. Jedna ze studentek v návaznosti i na vlastní zkušenost konstatovala, že se necítila komfortně, když příbuzní pacienta, kterému byla poskytována urgentní, život zachraňující péče zůstali na chodbě oddělení sami. Po smrti pacienta by měli zdravotníci věnovat více prostoru i pozornosti příbuzným.

Z účastníků této studie byly dvě třetiny svědky smrti již dříve, polovina z nich pečovala o umírající pacienty během klinické praxe a více jak polovina měla obavy z dalšího setkání s umírajícími pacienty. K velmi podobnému výsledku dospěli ve své studii Şahin et al. [10] neboť zjistili, že více než polovina studentů ošetřovatelství nechce pečovat o umírající pacienty. Zdravotníci, kteří se účastní přímé péče o umírající pacienty, jsou svědky smrti zblízka, což je přivádí k myšlence nad svojí vlastní smrtelností a zároveň se musí starat o své pacienty a jejich blízké. Negativní vnímání smrti ošetřujícím často brání v poskytování účinné a holistické péče svým umírajícím pacientům.

Smrt pro nás změnila svou tvář. Před několika desítkami let byla s lidmi „od narození“, dnes ji plně spojujeme se stářím. Dříve, kdy více než dnes žily rodiny pohromadě, viděly děti, jak se rodí sourozenci, jak umírá dědeček. Dnešní společnost se stala továrnou na „výrobu“ a „odepisování“ lidí. Málokdo sepisuje poslední vůli ve středním věku, děti bývají „ušetřeny traumatizujícího zážitku“ z pohřebního obřadu, příbuzní rozesílají parte, na kterém je napsáno: „Zemřel nečekaně ve věku pětáosmdesáti let.“ Jako by byl lidský život neohraničený. Strach ze smrti působí jako pud sebezáchovy a tak vyvolává v každém z nás, ve skrytu duše svým způsobem, touhu být nesmrtelný. Zejména pro věřící je myšlenka na věčný život velkou nadějí. Ale i člověk nevěřící si rád představuje nesmrtelnost. I německý filozof Imanuel Kant bral smrt jen jako jinou formu života. Bohužel smrt je fenomén, kterému se nelze vyhnout. Čeká zkrátka na všechny. Na někoho dříve, na někoho později. Jisté je, že život je dar, který nedokážeme obnovovat a smrt je jeho konec. Po sumarizaci a kategorizaci mínění studentů o smrti se studenti ale ztotožňovali s míněním Baykara et al. [8], že smrt může být vnímána jako součást koloběhu života a událostí, která se má odehrát.

Jedním z dalších identifikovaných stresujících faktorů uváděli studenti komunikaci jak s umírajícím tak jejich blízkými. Ve srovnání s poskytováním fyzické péče studenti projevovali daleko nižší kompetence v poskytování emocionální péče jak umírajícím pacientům tak jejich blízkým. Emocionální péči lze poskytovat prostřednictvím terapeutické komunikace. Studenti uvedli, že přestože se v rámci teoretické výuky zabývali komunikačními dovednostmi, necítili se příliš komfortně, kdy čelili umírajícímu pacientovi. Nevěděli, jak odpovědět na některé pacienty pokládané otázky, týkající se např. délky života. Studenti upozorňovali na situace, že pokud zůstali sami s umírajícím pacientem, nevěděli často ani co říct.

Setkání studentů se smrtí a umíráním nejen v teoretické rovině ale i v klinické realitě jim pomohla v profesním ale i osobním rozvoji. Někteří byli přesvědčeni, že mohou poskytnout lepší ošetřovatelskou péči umírajícím a možná i určitou pomoc jejich blízkým, pokud se v budoucnosti znovu ocitnou v podobných situacích.

Klinická praxe je významným studijním prostředím pro studenty ošetrovatelství, kde se setkávají s mnohými etickými dilematy, které v nich vyvolávají emoce a ke kterým musí zaujmout stanovisko a rozhodnout se pro to, co považují za správné, i přes riziko a nepříjemné důsledky. Jako velké morální dilema patřila pro účastníky studie neuctivá péče zdravotníků o tělo zemřelého pacienta. Pokud se studenti ocitli v této situaci, nekonfrontovali zdravotníky s jejich postoji přímo. Raději beze slov odešli a tímto vyjádřili nesouhlas s jejich chováním. Ke stejnému závěru dospěla i Curtis et al. [11], podle níž je jednou z reakcí studentů v těchto situacích prostě odejít bez jakékoliv konfrontace. Jak uvádí Schmidt [12] každý student by měl mít čas a prostor, aby reflektoval a promýšlel své osobní a profesní etické hodnoty a morální povinnost, neboť všichni, kteří „slouží“ lidem mají povinnost vyslovit se, pokud jsou přítomni neetickým jednáním a situacím.

Všichni účastníci studie konstatovali, že v rámci výuky těchto náročných témat týkajících se smrti a umírání by měly být využívány ještě intenzivněji interaktivní výukové metody. Domnívali se, že aktivní účast studentů ve výuce v podobě např. hraní rolí a simulací by přispělo k větší efektivnosti rozvoje jejich dovedností v uvedené problematice. Zároveň se ztotožňovali s tvrzením Smith-Han a kol. [13], že pro efektivnější vyrovnání se, se smrtí a umíráním, při absolvování klinické praxe, je důležité rozvíjet určité dovednosti a strategie, jako jsou diskuse o těchto případech se svými kolegy a přáteli a neopomíjet svůj osobní život.

Omezení a limity výzkumu

Studie je limitována regionálním omezením tzn. nižší reprezentativnosti souboru. Z aspektu zevšeobecnění výsledků by uvedené nedostatky ve smyslu reprezentativnosti výzkumného souboru řešil výběr respondentů po celém území České republiky a také design šetření. Z tohoto důvodu si uvědomujeme, že výsledky studie a naše nejen závěrečná tvrzení není možné zobecňovat, a že jsou platná pouze pro zvolenou skupinu respondentů a použitou metodu výzkumu. Naši studii můžeme tedy považovat za parciální, která může tvořit východisko pro další realizaci kvantitativních i kvalitativních výzkumů na větším souboru respondentů.

Závěr

Studenti ošetrovatelství jsou během teoretické výuky připravováni na péči o umírající, reálné setkání je však vždy silnou zátěžovou situací. Vzhledem ke skutečnosti, že vědomostní základna a dovednosti potřebné pro poskytování péče umírajícímu pacientovi se utvářejí již během kvalifikačního studia, je důležité analyzovat mínění studentů ošetrovatelství o péči na konci života.

Studenti vykazovali určitou míru frustrace v komunikaci s umírajícími pacienty a jejich blízkými. Tyto obtíže vzbuzovaly u studentů negativní emoce a nedokázali uplatnit vhodné a dostatečné copingové strategie. Zdravotníci v klinické praxi jsou pro studenty profesionálním vzorem, ale někdy neposkytují studentům dostatečnou podporu pro péči o umírající.

Během klinické praxe by akademičtí pracovníci a mentoři měli povzbuzovat studenty ošetrovatelství pečující o umírající pacienty, aby do péče integrovali aspekty smrti a spirituality. Různé vzdělávací metody, jako jsou případové studie, by měly být součástí teoretické výuky, aby se zvýšilo povědomí studentů

ošetrovatelství o jejich vlastních postojích a vnímání smrti a péče na konci života. V souladu s uplatňováním holistické péče by studijní programy měly integrovat během celého studia příležitosti pro studenty ošetrovatelství, aby reflektovali své zkušenosti, diskutovali o svých postojích, přesvědčeních v prostředí, ve kterém jsou podporováni. V neposlední řadě poskytování poradenských služeb či možnosti komunikovat osobní zkušenosti s psychologem například v prostředí akademické poradny by mělo být v dnešní době samozřejmostí.

Literatura

- [1] ČSÚ. Pohyb obyvatelstva – rok 2020. In: Czso.cz [online]. 2022 Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/ci/pohyb-obyvatelstva-rok-2020>. [cit. 2022-02-02].
- [2] Sadowska, A., Nowak, M., & Czarkowska-Pączek, B. Assessment of the Reliability of the Polish Language Version of the FATCOD-B Scale Among Nursing Students. *Journal of cancer education : the official journal of the American Association for Cancer Education*, 2021. 36(3), 561–566. <https://doi.org/10.1007/s13187-019-01665-5>
- [3] Popovičová, M. Community nursing care provided to palliative clients.. In *Community socialwork and community nursing*. Printing: Towarzystwo Słowaków w Polsce, Kraków. 2017. 192-204.
- [4] Abu-El-Noor, N. I., & Abu-El-Noor, M. K. Attitude of Palestinian Nursing Students Toward Caring for Dying Patients: A Call for Change in Health Education Policy. *Journal of Holistic Nursing*, 2016, 34(2), 193–199. <https://doi.org/10.1177/0898010115596492>
- [5] Ferri, P., Di Lorenzo, R., Stifani, S., Morotti, E., Vagnini, M., Jiménez Herrera, M. F., Bonacaro, A., Artioli, G., Rubbi, I., & Palese, A. Nursing student attitudes toward dying patient care: A European multicenter cross-sectional study. *Acta bio-medica : Atenei Parmensis*, 2021, 92(S2), e2021018. <https://doi.org/10.23750/abm.v92iS2.11403>
- [6] Anderson, N. E., Kent, B., & Owens, R. G. Experiencing patient death in clinical practice: nurses' recollections of their earliest memorable patient death. *International journal of nursing studies*, 2015, 52(3), 695–704. <https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2014.12.005>
- [7] Gillan, P. C., van der Riet, P., & Jeong, S. Australian nursing students' stories of end-of-life care simulation. *Nursing & Health Sciences*, 18(1), 64–69. 2016. <https://doi.org/10.1111/nhs.12233>
- [8] Baykara, G. Z., Keles, S., Demir Karabulut, S., Gul, S., Eren, H., Durmus Iskender, M., Yildiz, A., Kavas, M. V., & Yalim, N. Y. The effect of professional education on medical and nursing students' attitudes toward death. *Death Studies*. 2020. <https://doi.org/10.1080/07481187.2020.1850546>
- [9] Wang, Y. Nursing students' experiences of caring for dying patients and their families: a systematic review and meta-synthesis. *Frontiers of Nursing*, 2019, 6(4) 261-272. <https://doi.org/10.2478/FON-2019-0042>
- [10] Şahin, M., Demirkıran, F., & Adana, F. Nursing students' death anxiety, influencing factors and request of caring for dying people. *Journal*

of *Psychiatric Nursing*, 2016, 7(3), 135–141.
<https://doi.org/10.5505/phd.2016.66588>

- [11] Curtis, J., Bowen, I., & Reid, A. (2007). You have no credibility: nursing students' experiences of horizontal violence. *Nurse education in practice*, 7(3), 156–163. <https://doi.org/10.1016/j.nepr.2006.06.002>
- [12] Schmidt, K. *Nurses must summon moral courage to confront unethical behavior*. NURSE.com. 2015. <https://www.nurse.com/blog/2015/10/19/nurses-must-summon-moral-courage-to-confront-unethical-behavior/>
- [13] Smith-Han, K., Martyn, H., Barrett, A., & Nicholson, H. That's not what you expect to do as a doctor, you know, you don't expect your patients to die.“ Death as a learning experience for undergraduate medical students. *BMC medical education*, 16, 108. 2016. <https://doi.org/10.1186/s12909-016-0631-3>
- [14] Westwood S, Brown M (2019) Preparing students to care for patients at the end of life. *Nursing Times* [online]; 115: 10, 43-46.
- [15] Babečka, J. Vybrané komunikačné úskalia geriatrickej paliatívnej starostlivosti. In: *Zborník z XII. Medzinárodnej vedeckej konferencie, „Hospic – moderné zdravotnícke zariadenie 21. storočia“* Vydavateľ: Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety Bratislava, Inštitút bl. M. D. Trčku v Michalovciach. 2021, s. 23-42.

Kontakt:

PhDr. Mgr. Petr SNOPEK, PhD., MBA
Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně
Fakulta humanitních studií
Ústav zdravotnických věd
Štefánikova 5670
760 01 Zlín
e-mail: snopek@utb.cz